

A JÉZUS TÁRSASÁG FELOSZLATÁSÁNAK FOLYAMATA

A XVI. század közepétől a XVIII. század közepéig tartó két évszázad talán legtekintélyesebb, a történelemben legaktívabban részt vevő egyházi intézmény, a Jézus Társaság feloszlataásáról, az üldöztetés tulajdonképpeni okairól és lefolyásáról rengeteg – többnyire elfogultságtól sem mentes – tanulmány született.¹ A kutatók a rend feloszlataásának okai között – világnézeti beállítottságuktól függően pozitív vagy negatív előjellel – többnyire első helyen említik a rend óriási gazdasági potenciálját és politikai befolyását, melynek köszönhetően szembekerültek egyrészt az európai uralkodók felvilágosult államminisztereivel, másrészt a gyarmatokon az anyaország érdekeit képviselő állami hivatalnokokkal és a helyi földbirtokos arisztokráciával. Emellett a XVIII. század közepén a pápai Kúrián belül is megerősödni látszott egy olyan irányzat, mely a világi uralkodókkal egyetértésben a központosított egyházi kormányzat és annak legfőbb támasza, a jezsuita rend reformját vagy felszámolását látta szükségesnek. A korabeli irodalmi alkotások és a nagy számban terjesztett röpiratok ezzel szemben olvasóközönségük érzelmeire apellálva az úgynevezett elvi vádak² visszhangozzák, azt, hogy a jezsuiták ellenszegülnek a pápa és a világi uralkodók intézkedéseinek, hogy megengedettnek tartják a zsarnokgyilkosságot, hogy túlságosan megengedő, laza erkölcsant hirdetnek, hogy miszsióiák során a lakosság megtérítésének érdekében teret engednek a helyi szokásoknak, ezáltal eltérnek a tridenti zsinat határozataitól és a katolikus hitelvektől, legfőképpen pedig, hogy ők a legelszántabb ellenfelei a felvilágosodás eszméinek, tehát végső soron a haladásnak.

---

¹ A magyar nyelven olvasható rendtörténeti monográfiák száma csekély. Megbízható forrásokon nyugvó, enyhén apologetikus színezetű William V. Bangert, S. I.: *A jezsuiták története* címmel nemrégiben Magyarországon is kiadott (Budapest, Osiris, 2002) munkája. Hiánypótlónak számít, hiszen magyarul sokáig csak Rácz Zoltán *Jezsuiták tegnap és ma* című (Budapest, Kossuth, 1974), sok pontatlanságot, esetenként ferdtést tartalmazó munkája volt olvasható.

² A Társaság elleni vádak² a kiváló jezsuita publicista, Bangha Béla foglalja össze és cáfolja *A jezsuita-rend ellenségei* című, 1928-ban Budapesten, a Magyar Kultúra kiadásában megjelent könyvében.

Jelen dolgozat célja nem lehet a valós vagy vélt okok vizsgálata, ehelyett – némiképp kitágítva a címben megadott és általánosan alkalmazott kronológiai keretet – inkább az események folyamatát igyeckszik a lehetőség szerint megvilágítani és történelmi kontextusába illeszteni az alábbiakban magyar fordításban olvasható két dokumentumot. Ezek egyike egy Brazíliából deportált cseh rendtag által 1767-ben, a portugáliai *São Julião* börtönben papírra vetett levél, míg a másik maga a *Dominus ac Redemptor Noster* kezdetű, a Társaság feloszlását 1773-ban elrendelő pápai *breve*. Megjegyzendő, hogy a feloszlítás sohasem lett teljes, hiszen Poroszországban és Oroszországban, ahol a *breve* nem került kihirdetésre, a jezsuiták zavartalanul folytathatták munkájukat egészen 1814-ig, a Társaság újbóli megalakulásáig.

A jezsuiták vesztét okozó események lavináját az 1750. január 13-án Madridban VI. *Ferdinánd* (1746–1759) spanyol és V. *János* (1706–1750) portugál király által kötött határegyezmény (*Tratado de Limites*, másképpen *Tratado de Madrid*) indította el. A megegyezésre azért volt szükség, mert a két Korona által Dél-Amerikában ténylegesen birtokolt területek nem egyeztek meg az 1494-es *tordesillasi* szerződésben foglaltakkal.³ A **madridi egyezmény** értelmében mindkét fél megtarthatta a szerződés kötésének idejében *de facto* birtokolt földeket, a választóvonalat pedig kisebb módosításokkal a természetes határokhöz igazították.⁴ Ezen kívül a portugálok Spanyolország javára lemondtak a *Rio de la Plata* torkolatában, Buenos Airesszel szemben lévő, stratégiailag és gazdaságilag is jelentős *San Sacramento* erődről, cserébe megkapták az *Uruguay* és az *Ibicuy* folyók közé eső területet az ott lévő hét jezsuita *redukcióval* együtt.⁵ A *guaraní* indiánok lakta paraguayi „*jezsuita állam*”⁶ területét

---

³ A *tordesillasi* szerződés értelmében a Zöld-foki szigetektől 370 tengeri mérföldre nyugatra húzódott a spanyol és portugál felségterületet elválasztó vonal. Ennek ellenére Amazónia, melynek egy része a spanyolokat illette volna, teljes egészében portugál birtok volt, míg a portugál szférába tartozó Fülöp-szigeteket a spanyolok tartották kézben.

⁴ Délről észak felé haladva az *Ibicuy*, *Uruguay*, *Iguaçu*, *Paraná*, *Paraguay*, *Guaporé*, *Mamoré* és *Javari* folyók mentén az Amazonastól északra húzódó *Pacaraima* hegységig. Helio Vianna: *História do Brasil* (vol. I.), São Paulo (Edições Melhoramentos), 1967, 324.

⁵ A *redukciók* evangelizációs céllal alapított, két-három jezsuita által vezetett, néhány száz, esetenként néhány ezer főt számláló indián falvak voltak. Az itt élő indiánok, minthogy közvetlenül a király és a Jézus Társaság joghatósága alá tartoztak, mentesültek a magánbirtokosoknak járó munkaszolgálatról, és megkeresztelkedésüket követően bizonyos ideig az adófizetés alól. A *redukciók* szántóföldjei közösségi tulajdonban voltak, a megtermelt növények egy részét piacon értékesítették, melyből az egyébként önállósra berendezkedett *redukció* fenntartásához szükséges, de helyben nem előállítható termékeket szereztek be. A *redukciók* mindegyike rendelkezett önálló fegyveres osztaggal, melyek létrehozását kezdetben a telepesek támadásai tették szükségessé, majd a

hez tartozó *San Borja*, *San Nicolás*, *San Lúis*, *San Lorenzo*, *San Miguel*, *San Juan* és *Santo Ángel* települések mintegy harmincezer lakója volt kénytelen otthagyni otthonát és kb. 6 000 000 *pesó*⁷ érő ingatlan vagyonát, melyért egy földművelésre alkalmatlan területet és 28 000 *pesó*t kaptak cserébe. Az indiánok azonban nem engedelmeskedtek, a fegyveres ellenállást választották és lakóhelyükön maradtak. A portugál és spanyol csapatok 1754-ben indított egyidejű támadásának két évig tudtak ellenállni: 1756 őszére minden redukció portugál kézre került, a lakosokat erőszakkal spanyol területre hurcolták. A vérontás azonban végeredményben feleslegesnek bizonyult, hiszen az 1759-ben trónra lépő *III. Károly* spanyol király (1759–1788) szorgalmazására a madridi megállapodást az 1761 február 12-én kötött pardoí egyezményvel (*Tratado do Pardo*) semmissé nyilvánították, így a hét redukció ismét spanyol kézre került.⁸

A konfliktus során felmerült a jezsuiták felelősségének kérdése, azaz, hogy az ő felbujtásukra és támogatásukkal fogtak volna fegyvert a rendtagok által vezetett redukciókban élő indiánok. Noha az 1756-ban lefolytatott vizsgálat semmilyen terhelő adatot nem talált erre nézve, ez a vád a következő években sokszor felbukkan a jezsuitaellenes propaganda jelszavai között.⁹ Már a XVIII. század közepén, a *guaraní* háborút követően felbukkan egy másik mítosz, mely a redukciók viszonylagos önállóságát úgy értelmezte, hogy *Paraguayban* a Jézus Társaság a spanyol koronától független államot létesített, sőt *I. Miklós*

XVII. század közcépétől egyre nagyobb szerephez jutottak a vitatott portugál-spanyol határterületeken a spanyol korona fennhatóságának biztosításában. A redukciók történetére, felépítésére, gazdasági és közigazgatási berendezkedésére vonatkozó magyar nyelvű összefoglalást lásd Eördögh István: *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged (Gradus ad Parnassum), 1998, 168–231.

⁶ A jezsuita, vagy *guaraní* „állam” a *Paraná* és az *Uruguay* folyók közti kb. 100 000 km²-es területet jelentette. 1609-ben létesült az első redukció, amit 1768-as felszámolásukig még 29 követett. A jezsuita „állam” mibenlétéről a mai napig vita folyik. A kérdés kimerítő, monografikus tárgyalását lásd Magnus Mörner: *The political and economic activities of the Jesuits in the La Plata region*, Stockholm (Victor Pettersons Bokindustri Aktiebolag), 1953, és Alberto Armani: *Città di Dio e città del Sole. Lo „Stato” Gesuita dei Guaraní (1609–1768)*, Róma (Edizioni Studium), 1977.

⁷ Az adatok a kiválóan használható 2001-es kiadású rendtörténeti lexikon *América Hispánica* szócikkéből valók. Charles O’Neill – Joaquín Domínguez (szerk.): *Diccionario Histórico*, Róma (Institutum Historicum), 2001, 140.

⁸ O’Neill – Domínguez, 2001, 143. Vianna, 1967, 329.

⁹ Fortunato de Almeida: *História da Igreja em Portugal*, Porto (Livraria Civilização), 1967, 113.

néven már uralkodót is választott.¹⁰ Az 1757-ben először portugálul napvilágot látott *Relação abreviada*¹¹ című, később számos nyelven, több millió példányban kiadott és Európa-szerte terjesztett névtelen röpirat azzal vádolja a jezsuitákat, hogy az említett redukciókban nyíltan lázadást szítottak és háborút viseltek a spanyol és portugál hadsereg ellen, sőt önálló államot hoztak létre Paraguayban. Valószínűleg a Jézus Társaságot elsőként, 1759-ben törvényen kívül helyező *Sebastião José Carvalho e Melo* portugál miniszter, a későbbi *Pombal* márki¹² a szerzője ennek az európai politikára és a közvéleményre egyaránt nagy hatást gyakorló műnek.

A Jézus Társaságra az első csapást **Portugáliában** mérték, ahol az események kulcsfigurája 1750-es miniszteri kinevezésétől kezdve az *I. József Emánuel* (1750–1777) helyett a politikát kezében tartó *Pombal* márki (1699–1782) volt.¹³ Jezsuitaellenességét többen még abból az időszakból eredeztetik, amikor Londonban (1738–1744) és Bécsben (1745–1749) volt portugál követ.¹⁴ Angliában megismerkedhetett a pápától független anglikán egyház szervezetével és működésével, Bécset pedig a felvilágosult abszolútizmus módszereivel, melyeket azután hatalomra kerülve maga is alkalmazott. A teljeskörű centralizációnak volt akadálya önálló gazdálkodásával, a pápai kúriától közvetlenül függő irányításával és a királyi gyóntatók személyén keresztül a portugál udvarban biztosított politikai befolyásával a Jézus Társaság. Valószínűnek tűnik, hogy elsődlegesen gazdasági érdekek vezettek a rend elleni fellépéshez, hiszen

---

¹⁰ Eördögh, 1998, 211. A forráskiadásokat tartalmazó Pastells-monográfia szerint *I. Miklós* (Nicolás) *Nicolás Nenguirúval*, a guaraní csapatok egyik fővezérével lehet azonos. R. P. Pablo Pastells: *Historia de la Compañía de Jesús en la Provincia del Paraguay* (vol. 8.), Madrid (Instituto Santo Toribio de Mogrovejo), 1949, VIII/2. kötet, XVII. Egy korabeli feltevés ezt az állítólagos I. Miklóst a *San Lorenzo* redukció egyik vezetőjével, a magyar származású *Limp Ferenc*cel azonosította, bár a hivatalos vizsgálatok tisztázták őt a vád alól, lásd Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában*, Budapest (Európa), 1982², 85.

¹¹ Pontos címe: *Relação abreviada da República que os religiosos jesuítas das Províncias de Portugal e Espanha estabeleceram nos domínios das duas Monarquias e da guerra que eles têm movido e sustentado contra os exércitos espanhóis e portugueses* (Rövid beszámoló az államról, amelyet a portugál és spanyol provincia jezsuitái a két királyság felségterületén hoztak létre, valamint az általuk indított és folytatott háborúról, amelyet a spanyol és portugál seregek ellen vívtak).

¹² Bár *Pombal* márkijának címét csak 1770-ben kapta meg, indokoltnak látszik a továbbiakban ezen a néven szerepeltetni, mivel a szakirodalomban gyakran így hivatkoznak rá és talán az olvasóközönség előtt is ismertebb ezen a néven.

¹³ Klasszikus életrajzi monográfiája: J. Lúcio de Azevedo: *O Marquês de Pombal e a sua época*, Lisszabon (Clássica Editora), 1990².

¹⁴ O'Neill – Domínguez, 2001, 672.

például a gyarmati áruk forgalmában a redukciók termékei konkurenciát jelentettek a korona számára, emellett egy esetleges szekularizációtól nagy ingatlanvagyon megszerzését lehetett remélni.¹⁵

Az 1755. november 1-én bekövetkezett több ezer ember életét követelő, Lisszabon városát szinte teljesen elpusztító földrengés¹⁶ közvetve alkalmat szolgáltatott a jezsuiták elleni fellépésre. 1756 októberében megjelent ugyanis a köztiszteletben álló, olasz származású misszionárius, *Gabriel Malagrida* atya tollából a *Juízo do Verdadeira Causa do Terremoto* című pamflet, mely a tudományos magyarázatot elutasítva a földrengést a vétkes embereket sújtó isteni büntetésnek tekintette. Pombal a művet személye és kormánya elleni támadásként értelmezte, elkoboztatta, szerzőjét pedig Setúbalba deportálta.¹⁷

1757 februárjában felkelés tört ki Portóban a Pombal által nemrégiben alapított, a portói bor kereskedelme felett állami monopóliummal rendelkező gazdasági társaság¹⁸ ellen. A felkelést gyorsan elfojtották, a vezetőket rövid tárgyalást követően kivégezték, de Pombal még egy év múlva is ébren tartotta a gyanút, hogy a lázadás hátterében a jezsuiták álltak.¹⁹ Még ez év szeptemberében fellépett a portugál királyi család jezsuita gyóntatói ellen: eltávolította őket az udvarból, és megtiltotta, hogy az uralkodó kifejezett kérése nélkül eszentül a palotába lépjenek.²⁰ Az indok az volt, hogy a Jézus Társaság a királyság intézményére, illetve magára a király személyére nézve veszélyes. Ezt kívánta alátámasztani a fent említett *Relação abreviada* című röpirattal is, mely szerint a jezsuiták már fegyveresen is felléptek a törvényes hatalom ellen.

---

¹⁵ Lásd Luis Gonzaga Jaeger *A expulsão da Companhia de Jesus do Brasil em 1760* című cikkének részletét angol fordításban: Magnus Mörner (szerk.): *The Expulsion of the Jesuits from Latin-America*, New York (Alfred A. Knopf), 1965, 117–127. A legszűkebb nézet szerinti kizárólag a portugál államkincstár hiánya és a hiány pótlására irányuló kormányzati törekvés vezetett a Jézus Társaság feloszlásához, lásd Antonio de Sousa Pedroso Carnaxide *O Brasil na administração Pombalina* című művének kivonatát Mörner, 1965, 128–133.

¹⁶ A több lökéshullámból álló fő rengéssorozat körülbelül tíz percig tartott, ezt szökőár és több utórengés követte. A szökőár hulláma a Karib-szigetektől Danzig városáig észlelhető volt. H. V. Livermore: *A new history of Portugal*, Cambridge (University Press), 1966, 221.

¹⁷ Almeida, 1967, 112. Azevedo, 1990, 130. *Malagridát* rendtársaival egyidőben, 1759. január 11-én felség sértés vádjával tartóztatták le, majd miután egy kirakatperben az eretnokség vádjában bűnösnek találták, az akkor már szellemileg leépült, súlyos beteg embert 1761. szeptember 21-én kivégezték. O'Neill – Domínguez, 2001, 2481.

¹⁸ Portugálul *Companhia geral da agricultura das vinhas do Alto Douro*, 1756 szeptemberében alakult.

¹⁹ Almeida, 1967, 112.

²⁰ Almeida, 1967, 113.

Pombal márki Portugália pápai udvarhoz rendelt követe (egyben saját unokatestvére), *Francisco de Almada e Mendoça* révén céljának elérése érdekében Rómában folyamatos nyomást gyakorolt *XIV. Benedek* (1740–1758) pápára. Ennek eredménye az 1758. április 1-én kelt *In specula supremae dignitatis* kezdetű *breve* lett, melyben a pápa a Jézus Társaság vizitátorává nevezte ki a márki támogatóját, *Francisco Saldanha* bíborost, és elrendelte a Társaság tevékenységének felülvizsgálatát. A bíboros néhány nappal az első, a lisszaboni *São Roque* rendházban végzett pár perces vizitációja után kiadott dekrétumában kétségtelen tényként könyvelte el, hogy a jezsuiták meg nem engedett kereskedelmi tevékenységet űznek, és kiközösítés terhe mellett Portugáliában és gyarmatain megtiltotta annak folytatását.²¹ A rend mozgásterét tovább szűkítette, hogy júniusban Lisszabon érseke rendeletben vonta meg tőlük a gyóntatás és a prédikálás jogát.

A portugál belpolitikai helyzetet meglehetősen feszültté tette az 1758. szeptember 3-án a király ellen elkövetett merénylet. Ugyanis, amikor I. József éjszaka hazafelé tartott, hintóját megállította egy ismeretlen támadó és az uralkodó karján könnyű sebet ejtett.²² Pombal kezdeményezésére december 13-án le tartóztatták a fő vádlottakat: a hatalmas birtokokkal és nagy politikai tekintéllyel rendelkező *Aveiro* herceget, és a *Tavora* család több tagját szolgálóikkal együtt. Aveiro hercege a kínvallatások következtében beismerte bűnösségét, és megnevezett néhány jezsuitát, akik szintén részt vettek az összeesküvésben. Ezzel egyidőben a Társaság valamennyi rendháza mellé fegyveres őrséget állítottak, lakóikat tehát lényegében foglyul ejtették. Ezt követően, 1759. január 11-én a király elleni összeesküvés vádjával letartóztattak tíz jezsuitát (köztük *Gabriel Malagridát*), két nap múlva pedig a perbefogott előkelőket nyilvánosan kivégezték.²³ Az uralkodó előbb egy levelében az ellene irányuló merényletben való bűnrészséggel vádolta meg a jezsuitákat, majd április 20-án kihirdetett, immár nyilvános rendeletében elítélte a Jézus Társaság egészét, mint a béke és köznyugalom veszélyeztetőjét.

A merénylet évfordulóján, 1759. szeptember 3-án látott napvilágot az a Pombal márki sugalmazására készült királyi rendelet, mely számúzi a Jézus Társaság valamennyi tagját a portugál korona alá tartozó területekről és összes

---

²¹ O'Neill – Domínguez, 2001, 673. Bangert, 2002, 322.

²² A támadás valódi hátterére és elkövetőinek kilétére soha nem derült fény. Elképzelhető, hogy a fő vádlott, *Aveiro* hercege egy becsületbeli ügy miatt ténylegesen elégtételt akart venni a királyon, de az is lehetséges, hogy a merénylet kitervelése és végrehajtása mögött maga Pombal állt, aki így akart leszámolni politikai ellenfeleivel, lásd Livermore, 1966, 228–229.

²³ O'Neill – Domínguez, 2001, 674. Bangert, 2002, 323.

javeikat lefoglalja a kincstár számára. A rendtagok egy részét: a kollégiumok rektorait, a prokurátorokat, a királyi gyóntatókat és a külföldi származásúakat a lisszaboni *São Julião da Barra* börtönbe zárták²⁴, a novíciusokat elbocsátották, míg a többieket (kb. 1100 embert) 1759 végétől hajózták be és tették partra a pápai állam kikötőjében, *Civitavecchiában*.²⁵ A száműzöttek ellátásáról és elhelyezéséről a továbbiakban a pápai kúriának kellett gondoskodnia. A szekularizált ingó és ingatlan vagyon mennyisége kevesebb volt a vártnál, készpénzt alig találtak, igazi értéket csak bizonyos épületek, földbirtokok, nemesfémből készült templomi felszerelési tárgyak és a könyvtárak jelentettek.²⁶

A dél-amerikai **portugál gyarmatokon** 1758 nyarán hirdették ki *Saldanha* bíboros fent említett, a jezsuiták kereskedését tiltó rendeletét, ezzel párhuzamosan a gyarmati hatóságok megkezdték a rend tulajdonában lévő földbirtokok lefoglalását. A *Brazília* provinciában és *Maranhão* alprovinciában (a mai Brazília területén) tevékenykedő misszionáriusokat 1759 júniusától a püspöki (illetve érseki) székhelyen lévő kollégiumaikba gyűjtötték össze, ami viszonylag sok időt vett igénybe, hiszen sokan közülük a falvakban, az indiánok között teljesítettek missziós szolgálatot, vagy a Társaság vidéki birtokait igazgatták. 1759 decemberében, a Társaság tevékenységét megszüntető és a rendtagokat száműző királyi rendelet kihirdetését követően itt is fegyveresek szállták meg a rendházakat, a deportálásig tehát lényegében házi őrizetben tartották őket, lévén hogy a külvilággal való bármiféle érintkezés tilos volt számukra. A novíciusokat elbocsátották, a többieknek pedig felajánlották a lehetőséget a rendből való kilépésre, amivel csak néhányan éltek. Végül két, egykor a jezsuiták tulajdonát képező hajóval *Rio de Janeiro*ból 1760. március 15-én 125, *Bahiából* (a mai *Salvadorból*) április 19-én 122, május elsején *Reciféből* 53, majd *Pará* kollégiumából szeptember 12-én 115 rendtag indult útnak Lisszabon felé.²⁷ A

---

²⁴ Pontos számuk nem ismert, Bangert (2002, 324) szerint 180, Livermore (1966, 231) szerint 124 főről van szó, míg Garcia-Villoslada 250 rendtagot említ. Lásd Ricardo Garcia-Villoslada: *Manual de la historia de la Compañía de Jesús*, Madrid (Compañía Bibliografica Española), 1954, 473.

²⁵ O'Neill – Domínguez, 2001, 674. Bangert, 2002, 323.

²⁶ A raktáron lévő élelmiszerkészleteken, a vidéki birtokokon lévő állatállományon és szerszámokon árveréseken adtak túl, a földeket pedig bérbe adták. Azevedo, 1990, 164.

²⁷ A dél-amerikai események bemutatásához megkerülhetetlen forrás a XVIII. században élt José Caetano jezsuita atya *De Exilio Provinciarum Transmarinarum Assistentiae Lusitanae Societatis Iesu* című munkája, melyet *Jesuitas do Brasil e da Índia na perseguição do Marquês de Pombal* címmel kétnyelvű kiadásban 1936-ban adtak ki Bahiában (Escola Tipografica Salesiana). A továbbiakban ezen kiadás oldalszámaira fogok hivatkozni.

beteges és idősek közül sokan a viszontagságos hajóút során életüket veszítették, a magasabb hivatalú betöltöket és a nem portugál származásúakat a kikötést követően nyomban a börtönbe szállították, néhányan pedig önként távoztak a Társaságból, így a kimondottan erre a célra felfogadott genovai hajók összesen 265 jezsuitát szállítottak a pápai államba.²⁸

Az 1759. március 3-i királyi rendelet, mely a Távol-Kelet portugál gyarmatain szolgáló jezsuiták deportálását rendelte el, szeptemberben érkezett *Goába*. Az eljárás hasonló volt az eddigiekhez: a saját rendházaikban fogságban tartott jezsuitákat (kb. 120–140 embert²⁹) 1760 decemberében tették hajóra. Goából kelt útra az alábbiakban közreadott levél szerzője, a cseh származású *Carolus Pizikril*³⁰, valamint a levélben név szerint említett olasz származású *Giovanni Battista Fantini*, *Lorenzo Bonjoannini* és *Antonio Camici*³¹ is, akik külföldi származásuk miatt a többi francia, német, spanyol és olasz jezsuitával együtt a *Tejo* folyó torkolatánál fekvő *São Julião* erőd börtönébe kerültek.

Az 1758–1760-as évek folyamán érkeztek Lisszabonba a latin-amerikai portugál felségterületeken dolgozó magyar származású misszionáriusok.³² A *guajajára*, majd az *amanayé* indiánok között 1753 óta *Szluha Jánossal* együtt térítő *Fáy Dávidot* még a rend elleni általános fellépést megelőzően, 1757-ben azzal vádolták meg, hogy a hatóságokat megkerülve törvénytelen szerződést kötött indiánjaival, melynek értelmében azok felmentést kaptak a portugálok-

---

²⁸ A jezsuiták száma Brazíliában eredetileg ennél több volt, de a nem portugál származású misszionáriusok egy részét már ezt megelőzően Portugáliába szállították, a novíciusokat pedig elbocsátották. Serafim Leite: *História da Companhia de Jesus no Brasil* (vol. 7.), Rio de Janeiro, (Instituto Nacional do Livro), 1949, 344.

²⁹ A szakirodalomban egymástól eltérő adatokat találunk, lásd Bangert, 2002, 325. John Correia-Afonso: *The Jesuits in India (1542–1773)*, Anand (Gujarat Sahitya Prakash), 1997, 252.

³⁰ *Carolus Przikril* néven a négyfogadalmasok között szerepel, német származásúként Caecirónál: 1936, 932.

³¹ Josef Wicki, S. I.: *Liste der Jesuiten-Indienfahrer (1541–1758)*, Münster Westfalen (Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung), 1967, 332–333. Caeciro, 1936, 932 szerint *Joannes Baptista Fantinius* olasz származású felszentelt pap volt, *Laurentius Bongiovaminus* novícius, *Antonius Camicius* pedig adjutor (lelkiségítő).

³² A Latin-Amerikában dolgozó magyar származású jezsuiták teljességre törekvő, katalógusszerű felsorolását lásd Boglár Lajos: *XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában*, In: *Ethnographia*, 1952 (XVIII. 3–4.), 449–461. Wittman Tibor: *En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII)*, In: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 1969 (6), 150–157.

nak teljesítendő különféle szolgálatok alól.³³ Fáy *Pará* kollégiumából deportálták még 1757-ben, a következő év februárjában érkezett Lisszabonba. 1762-ig *Almeida* börtönében tartották fogva, majd átszállították a *São Juliãoba*, ahol hosszú betegeskedés után – melyről az alább közölt levél is tudósít – 1767-ben elhunyt.³⁴ 1759-ben szintén *Pará* kollégiumából indult Portugália felé száműzött rendtársaival, köztük a magyar származású *Kayling Józseffel* együtt *Szentmártonyi Ignác*. Utóbbi a portugál király felkérésére részt vett az Amazonas és mellékfolyóinak feltérképezésére 1749-ben *Maranhãoba* kiküldött expedícióban, melynek eredményei a vitatott portugál-spanyol határt voltak hivatottak meghatározni.³⁵ A *São Juliãoból* még életben lévő társaikkal együtt általában amnesztiaúti szabadultak 1770-ben.

A következő állam, ahol a jezsuiták elleni fellépést követően beszüntették a Társaság működését, *XV. Lajos* (1715–1774) *Franciaországa* volt. A rend ellenlábasai között találjuk már a XVII. század közepe óta a janzenistákat, úgyszintén a gallikanizmus támogatóit, akik a pápai hatalomtól független francia egyház megteremtésének akadályát látták a római egyházfőnek közvetlenül alávetett Jézus Társaságban. Ideológiai szinten a legnagyobb ellenfélnek kétségkívül a felvilágosodás képviselői tekinthetők, akik társadalmi és gazdasági reformjaik véghezvitele érdekében az *ancien regime* bátyjának tartott katolikus egyházat akarták alapjaiban megrendíteni.³⁶ Igyekeztek tehát mind szépirodalmi, mind tudományos munkáikban a legszötebben lefesteni a Társaságot,

---

³³ Lásd Bangha Béla, S. I.: *Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben*, Budapest (Pázmány Péter Irodalmi Társaság), 1937. Ez a mű tulajdonképpen egy Fáy életét regényszerű formában feldolgozó monográfia. Fáy etnográfiai szempontból forrásértékű leveleiben elsőként ír az említett indián törzsek szokásairól. Méltatását és néhány levelének angol fordítását lásd Boglár Lajos: *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America*, In: *Acta Ethnographica*, 1955, 313–357.

³⁴ Az általunk közölt levéllel összhangban van *Anselmus Eckart* Fáy-életrajza, melyet Szittyai Dénes, S. I. közöl magyar fordításban a *Magyar Kultúra* 1915-ös évfolyamában (III. 419–327., 468–476., 518–522. oldalak).

³⁵ Térképészeti tevékenységének és eredményeinek tudományos vizsgálatát legújabban Rákóczi István végezte el *Kémekek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)* című cikkében: <http://www.zanex.hu/mucsom.htm>.

³⁶ Létezik olyan felfogás is, mely szerint a francia forradalom 1789-es kitörése a Társaság feloszlásának közvetlen eredménye, amennyiben a rend oktató tevékenységének megszűntével az 1764 utáni, a forradalomban aktív szerepet játszó generáció a szekularizált iskolákban már világi, racionális szemléletű nevelésben részesült. David Mitchell: *The Jesuits. A History*, London (Macdonald), 1980.

mely több évtizeden át (még a huszadik században is) megalapozta a jezsuiták negatív megítélését a közvélekedésben.³⁷

A rend megszüntetéséhez vezető pénzügyi botrány előidézője *Antoine Lavalette* atya, a francia koronához tartozó *Martinique* szigeten működő misszió főnöke volt. Kinevezését követően kezdetben a misszió fenntartásához szükséges pénzt a Társaság földbirtokain termelt cukor és kávé eladásából kívánta fedezni. Később előjáróinak tudta nélkül hiteleket vett fel újabb földterületek vásárlására, de képtelen volt azokat időben visszafizetni, így hitelezői a párizsi parlamenthez fordultak jogorvoslatért. A parlament 1761 májusában megállapította, hogy a Jézus Társaság kollektíven felelős a csődért és Lavalette adósságait meg kell térítenie.³⁸ Három hónappal később a testület újabb intézkedésekkel sújtotta a rendet, amennyiben betiltotta huszonhárom jezsuita író munkáit, mint a keresztény erkölcsre veszélyes írásokat, megtiltotta a novíciusok felvételét és bezáratta a rend franciaországi kollégiumait. Közben különböző javaslatok születtek a Társaság megreformálására – például a francia rendtartomány önállósítása egy francia helytartó irányítása alatt, vagy a Rendalkotmány megváltoztatása –, de ezeket mind a pápa, mind a rendfőnök elutasította. Így 1762 áprilisában a parlament jóváhagyta a fenti rendeletek végrehajtását, majd augusztusban a Jézus Társaság működését felfüggesztette, vagyonát és ingatlanait elkobozta, tagjait pedig kitiltotta Franciaországból.³⁹ A király 1764 novemberében hozott rendeletével megerősítette a parlament döntését, de az egykori rendtagoknak lehetővé tette, hogy világiként az országban maradhassanak.⁴⁰

Spanyolországban III. Károly (1759–1788) uralkodása idején került sor a rend elleni fellépésre, melyhez ugyan a kezdő lökést a portugáliai és franciaországi események adták, de végeredményben a spanyol miniszterek abszolutisztikus kormányzati törekvésének és a király személyes meggyőződésének

---

³⁷ Lásd például Voltaire *Candide*-jét, vagy az 1751–1772 között kiadott nagy francia Enciklopédiát. Ezekről a sztereotípiáktól a marxista történetírás sem tud szabadulni, lásd I. R. Grigulevics: *Kereszt és kard*, Budapest, (Kossuth Kiadó), 1981.

³⁸ Bangert (2002, 327) szerint a rend elfogadta a parlament határozatát. Ezzel szemben Szántó Konrád szerint megtagadták az adósság kifizetését azzal az indokkal, hogy a rend vezetése nem tudott ezekről az ügyletekről és nem engedélyezte azokat. Lásd Szántó Konrád: *A katolikus egyház története* (vol. 2.), Budapest (Ecclesia), 1985, 265.

³⁹ Bangert, 2002, 328. Juan Isérm szerint a rendet maga XV. Lajos tiltotta be 1762 április 1-én kiadott rendeletével. Juan Isérm: *Historia de la Compañía de Jesús*, Buenos Aires (Editorial „San Miguel”), 1938, 152.

⁴⁰ A Franciaországban tevékenykedő jezsuiták egy része külföldi missziókat vállalt, a többiek beléptek valamilyen más szerzetesrendbe, vagy magánházaknál fogadták be őket. Bangert, 2002, 327.

volt köszönhető. ⁴¹ III. Károly ugyanis a pápától közvetlenül függő jezsuitákban saját abszolút hatalmának ellenfeleit látta, akik fegyveresen fellépnek a királyi hatalom ellen, ⁴² és indokolt esetben még a királygyilkosságot is helyénvalónak tartják. ⁴³ Személyes sérelemnek érezhette, hogy a jezsuiták meghiúsították a mexikói *Puebla* püspökének, *Juan de Palafox*nak boldoggá avatását, melyet ő kezdeményezett a pápánál. ⁴⁴ A királyra nagy hatást gyakoroltak magas állami tisztségeket viselő hivatalnokai: a külügyekkel megbízott *Geronimo di Grimaldi*; a Kasztíliai Tanács elnöke, *Pedro Pablo Abarca y Bolea*, *Aranda* grófja; a pénzügyeket vezető *Pedro Rodríguez Campomanes* herceg; *Manuel de Roda*, Spanyolország római követe; valamint a szicíliai származású *Esquilache* márkí. ⁴⁵ 1766 márciusában *Esquilache* miniszter népszerűtlen gazdasági intézkedései ellen a madridi lakosság fellázadt. Amikor már a ruhaviseletet is rendeletileg akarták szabályozni, ⁴⁶ az emberek megpróbálták eltávolítani a bajok okozójának tartott márkít, akinek azonban sikerült elmenekülnie. A lázadást

---

⁴¹ A királyra nagy befolyással bírt *Bernardo Tanucci* márkí, a *Nápoly-Szicíliai Királyság* minisztere, aki a jövendőbeli III. Károlynak még annak nápolyi uralkodása idején lett a bizalmasa. Bangert, 2002, 334.

⁴² Lásd a madridi egyezményt követő háborút Dél-Amerikában, amelyet – az uralkodó megítélése szerint a jezsuiták vezetésével – a *guaraní* indiánok vívtak a portugál és spanyol seregek ellen.

⁴³ A királypártiak szemében a legnagyobb veszélyt a XVI. század két nagyhatású, spanyol származású jezsuita gondolkodójának nézetei jelentették. *Francisco Suárez* úgy vélte, hogy az uralkodó hatalmát ugyan Istentől kapja, de nem közvetlenül, hanem a nép közvetítésével, *Juan de Mariana* pedig *De rege et regis institutione* című művében állást foglal amellett, hogy a zsamoki módszerekkel kormányzó uralkodót meg lehet ölni. O’Neill – Domínguez, 2001, 879.

⁴⁴ John Lynch: *Bourbon Spain (1700–1808)*, Oxford (Basil Blackwell Ltd.), 1989, 281.

⁴⁵ Az 1760–66-os években több fontos, a jezsuitákat hátrányosan érintő változásnak volt színhelye a királyi udvar. 1761-ben lett királyi gyóntató a ferences *Joaquín de Eleita*, majd sorjában foglalták el a legfontosabb adminisztrációs posztokat az alacsony származású, már nem a jezsuiták iskoláiban nevelkedett tisztviselők: *Campomanes* 1762-ben, *Roda* 1765-ben, *Aranda* 1766-ban. 1766-ban elhunyt az anyakirályné, *Farne-se Izabella*, aki a király környezetében a Társaság utolsó támogatója volt. *Magnus Mörner: Motivos europeos y americanos de la expulsión de los jesuitas de Hispanoamérica en 1767*, In: Anderle Ádám (szerk.): *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana*. Congreso VIII de Asociación de Historiadores Latinoamericanistas de Europa, Szeged (Centro de Estudios Históricos de América Latina de la Universidad „József Attila” de Szeged), 1989, I. kötet, 292.

⁴⁶ Ezért nevezik a felkelést „*kalap és palást*” lázadásnak. Lásd *Ludwig von Pastor* a pápaság történetéről írott monumentális, 38 kötetes monográfiájának részletét angol nyelvű fordításban a *Magnus Mörner* által szerkesztett, már idézett szemelvénygyűjteményben: Mörner, 1965, 138.

gyorsan leverték, és még április elején felállították *Kasztília Rendkívüli Tanácsát* az okok feltárását célzó titkos eljárás lefolytatására, élén *Aranda* grófjával. A bírósági eljárás folyamán *Campomanes* miniszter több dokumentumot nyújtott be,⁴⁷ melyben a felkelés kiobbantóiként a jezsuitákat nevezte meg: céljuk a törvényes hatalom megdöntése volt. A jezsuiták egész szervezetét, az általuk hirdetett tanokat, gyakorolt oktatási módszereiket és gazdasági tevékenységüket bűnösnek, romlottak és a felvilágosult abszolutista állam kereteibe nem illőnek minősítette. 1767 januárjában *Kasztília Rendkívüli Tanácsa* elfogadta a pénzügyminiszter jelentését és a király elé terjesztett határozatában javasolta a Társaság felosztatását és javainak elkobzását. A jezsuitákat száműző *Pragmatica Sancciónak* nevezett rendeletet a király 1767 február 27-én szentesítette, de csak egy hónap múlva hozták nyilvánosságra.⁴⁸ A rendelet végrehajtásával megbízott *Aranda* gróf ugyanis összehangolt, egyidejű fellépést készített elő: a Madridban és környékén lévő rendházakba március 31-én éjjel, a Spanyolországban lévő többi rendházba április 2-án éjjel érkezett meg nagyszámú katonaság kíséretében a jezsuitákat sújtó királyi rendelet, melyet azonnal végre is hajtottak: néhány nap alatt kb. 2700, spanyol területen működő jezsuitát tettek a pápai állam felé induló hajókra *Puerto de Santa Maria*, *Cartagena*, és *Taragona* kikötőiben.

Az intézkedés a Spanyol-Amerikában és a Fülöp-szigeteken szolgáló rendtagokat is érintette. *Buenos Airesben*, a későbbi (1776-ban megszervezett) *La Plata* alkirályság központjában 1767 júliusában hirdették ki a rendeletet. Az összegyűjtött jezsuitákat *Buenos Aires*, *Montevideo*, *Santafé* és *Córdoba* kollégiumaiból 1767 szeptemberében, *Tucumán* és *Paraguay* kollégiumaiból és a *Chaco* misszióstelepeiről 1768 májusában, a paraguayi missziókból pedig 1769 elején indították útnak Spanyolország felé.⁴⁹ Magyar származású jezsuiták itt is tevékenykedtek, közülük a leghíresebb *Orosz László*, aki 1734-től a córdobai jezsuita kollégium rektora, a paraguayi rendtartomány vizitátora, majd 1743-tól a provincia ügyvivője volt.⁵⁰ 1768-ban társaival együtt őt is Európába szállították, de spanyol származású társaival ellentétben ő szabadon távozhatott a országból. A spanyol jezsuitáknak további megpróbáltatásokat kel-

---

⁴⁷ Pastor két jelentésről tesz említést: az egyiket 1766. június 8-án, a másikat szeptember 11-én terjesztette elő *Campomanes*. Mörner, 1965, 139. John Lynch szerint *Campomanes* jelentése (*Dictamen fiscal de expulsión de los jesuitas*) 1766. december 31-re datálható, Lynch, 1989, 282.

⁴⁸ A rendeletet Bangert (2002, 337) és Lynch (1989, 283) szerint február 27-én adták ki, míg Eördögh (1998, 229) szerint április 2-án.

⁴⁹ Pastells, 1949, XLV.

⁵⁰ Életéről részletes beszámolót olvashatunk az Argentínában élő publicista, Szabó László *Magyar múlt Dél-Amerikában* című, már idézett kötetében (1982², 60–92).

lett kiállniuk, ugyanis a Pápai Állam nem volt hajlandó fogadni őket. Így Korzika partjainál vetettek horgonyt, ahol több hónapig vesztegeltek anélkül, hogy partra szállhattak volna. Sokan egyszerűen elszöktek, vagy kiléptek a Társaságból, míg végül 1768 nyarán *XIII. Kelemen* pápa (1758–1769) engedélyezte számukra a Pápai Államba való belépést.⁵¹

A spanyol Bourbonok kezén lévő *Nápoly-Szicíliai Királyságban* a fiatal és határozatlan *I. Ferdinánd* király (1751–1825) helyett *Bernardo Tanucci* márkí, III. Károly spanyol király bizalmasa tartotta kezében az irányítást, aki elérte, hogy 1767 novemberében száműzzék a jezsuitákat a királyság területéről. Hasonló történt 1768 februárjában a névlegesen Bourbon Ferdinánd herceg fennhatósága alatt álló *Pármában*, melyet a pápa erélyes tiltakozása ellenére végrehajtottak.⁵² *XIII. Kelemen* ugyanis 1768 januárjában kiadott *Monitorium* néven ismert brevében⁵³ a *Pármai Hercegséget* pápai birtoknak deklarálja, ennek megfelelően a herceg által kiadott rendelet érvénytelen, emellett sérti az egyházi jogokat. Válaszul a Bourbon-udvarok ellentámadásba mentek át: a spanyol csapatok megszállták a pápai fennhatóság alatt lévő két itáliai várost, *Benaventót* és *Pontecorvót*, a franciák pedig elfoglalták *Avignont*. Így könnyebben tudtak nyomást gyakorolni a spanyol, francia és nápolyi követek, akik 1769 elején több kihallgatás alkalmával követelték a pápától a Jézus Társaság feloszlását. *XIII. Kelemen* azonban 1769 február 2-án elhunyt, így a kérések teljesítése utódjára maradt.

XIV. Kelemen, (1769–1774), aki végül kiadta a Jézus Társaság általános feloszlásáról szóló *brevét*, konventuális ferences szerzetesből lett pápa 1769 májusában, három hónapig tartó konklávé után. Nehéz megítélni, hogy a feloszlásról szóló döntés meghozatalában mennyiben vezette saját meggyőződése, illetve mennyiben befolyásolta a Bourbon-udvarok fenyegető politikája.⁵⁴ Mindenesetre a *III. Károlynak* 1769 novemberében a rend feloszlására tett hivatalos, írásos ígéretének⁵⁵ végrehajtását egyre halogatta. A végső döntés meghozatalát az is késleltette, hogy a feloszlást leginkább pártoló francia politikus, *Choiseul* herceg kegyvesztett lett az udvarnál, illetve hogy a Szentszékhez rendelt spanyol követ betegsége miatt visszavonult a diplomáciai tevé-

---

⁵¹ Bangert, 2002, 338–340.

⁵² Bangert, 2002, 342. Isém, 1938, 156.

⁵³ Hivatalosan: *Alias ad apostolatus*.

⁵⁴ Szántó Konrád szerint (1985, 266) külső kényszer hatására cselekedett, míg a rendtörténeti lexikon személyes felelősségét emeli ki. Utóbbi főszereplőnek egyértelműen a spanyol uralkodót, III. Károlyt látja, illetve az ő akaratát szem előtt tartó spanyol követeket, lásd O'Neill – Domínguez, 2001, 881–884.

⁵⁵ Isém, 1938, 158.

kenységtől, így 1772-ig sem francia, sem spanyol oldalról nem nehezedett rá nyomás.

Azonban 1772 nyarára a helyzet megváltozott: a spanyol udvar megbizonyosodott róla, hogy Franciaországban továbbra is támogatást élvez a Társaság megszüntetésének ügye. Ezt követően új küldöttet neveztek ki Rómába, a kiváló diplomáciai érzéssel bíró *José Moñino y Redondó*,⁵⁶ aki szeptemberre elérte a pápánál, hogy az rendelkezzen a feloszlatast kimondó irat előkészítéséről. A dokumentum megfogalmazásával a spanyol származású *Francisco de Zeladát* bízták meg, aki *Moñino* elképzeléseinek mindenben engedelmeskedett, ezért cserébe 1773 áprilisában bíborosi címmel és évjáradékkal jutalmazták.⁵⁷ XIV. Kelemen végül 1773. július 21-én írta alá a *Dominus ac Redemptor* kezdetű brevét, melyet július 24. és 28. között a spanyol követségen nyomtattak ki.⁵⁸ Kelemen a breve végrehajtásának felügyeletére létrehozott egy öt bíborosból álló bizottságot, melynek többek között *Zelada* is tagja lett. Augusztus 16-án ismertették *Lorenzo Ricci* általános rendfőnökkel és az egybegyűlt római jezsuita közösséggel a pápai rendeletet. A rendfőnököt az Angyalvárba hurcolták és bebörtönözték,⁵⁹ a jezsuita templomokat bezárták, a püspököket pedig körlevélben szólították fel, hogy a rendházaikban összegyülekezett jezsuitákkal ismertessék a breve rendelkezéseit. A breve első felében a pápa elődjeinek hasonló esetekben hozott intézkedéseit sorolja fel, és ismerteti azokat az okokat, amelyek a Társaság feloszlatast indokolják. Megállapítja, hogy a rend sajnálatos módon már nem a Rendalkotmányában lefektetett alapelveket követi, súlyos zavarokat okozva ezzel mind az egyházon belül, mind a keresztény uralkodók alattvalói között. A második részben kimondja a rend feloszlatast, és rendelkezik a rend tagjainak és vagyonának további sorsáról. A novíciusokat és a háromfogadalmasokat elbocsátották, a szerzetespapokat világi papokként a megyéspüspökök joghatósága alá rendelték, vagy ha akartak, csatlakozhattak egy másik szerzetesi közösséghez. A pápa a Társaság vagyonát az egyház szá-

---

⁵⁶ 1772 márciusában kapta megbízatását, július elején érkezett Rómába. Bangert, 2002, 346.

⁵⁷ A *Diccionario Histórico* szerint a breve vázlatát maga *Moñino* szerkesztette meg, akinek III. Károly eredményes munkájáért a *Floridablanca* hercege címet adományozta 1777-ben. O'Neill – Domínguez, 2001, 881.

⁵⁸ O'Neill – Domínguez, 2001, 883.

⁵⁹ Nagy összegben elkövetett sikkasztással vádolták meg, de még az ítélelhozatal előtt, 1775 novemberében a börtönben elhunyt. Bangert, 2002, 350.

mára szeretne volna fenntartani, de az egyes országok uralkodói ezt megakadályozták.⁶⁰

A pápai határozat betű szerinti betartásához nem mindenhol ragaszkodtak. Azokban az európai államokban, ahol már 1773 előtt feloszlatták a rendet, a breve kihirdetésre került, de újabb gyakorlati intézkedéseket nem hoztak. Svájcban és a délnémet területeken az egykori rendtagok egy ideig egyházmegegyezés papokként együtt maradhettek és fenntarhatták iskoláikat, a Habsburg Birodalomban pedig egy részük megfelelő képzettségű tanerő híján továbbra is taníthatott az egykori jezsuita gimnáziumokban. *II. (Nagy) Frigyes* (1740–1786) porosz uralkodó országában a breve kihirdetését 1776-ig késleltette, mivel az iskolák irányításában és a diákok oktatásában szüksége volt a jezsuitákra. Végül 1776 januárjában rendelte el a Társaság feloszlását, miután megegyezett a pápával arról, hogy a jezsuiták mint a Királyi Iskolák intézményének papjai, bár nem szerzetesi minőségben, de tovább tevékenykedhetnek.⁶¹

II. (Nagy) Katalin cárnő (1762–1796) birodalmába Lengyelország 1772-es, első felosztása után került néhány, egykor lengyel területen fekvő jezsuita rendház, ahol Katalin akaratának megfelelően a feloszlató breve nem került kihirdetésre. Így a Társaság változatlan keretek között folytathatta munkáját, általános rendfőnököt választottak, sőt novíciusokat is felvehettek. *VII. Pius* pápa (1800–1823) *Catholicae Fidei* kezdetű brevében 1801-ben hivatalosan is elismerte az Oroszországban működő Jézus Társaságot.⁶²

A rend visszaállítására 1814. augusztus 7-én, *VII. Pius Sollicitudo Omnium Ecclesiasticum* kezdetű bullájával került sor. Még azokban az európai udvarokban is örömmel üdvözölték a restaurációt, amelyek annak idején az elsők között léptek fel a jezsuiták ellen. Ugyanis mind a pápa, mind a konzervatív, monarchiapárti uralkodó körök a liberális politika híveivel szemben saját támaszukat remélték megtalálni bennük. A megváltozott körülményekhez azonban nem tudtak olyan hatékonyan alkalmazkodni, mint a rend virágkorában, és bár folytatták missziós és tanítói munkájukat, a szekularizálódó világban korábbi befolyásukat már nem tudták visszaszerezni.

---

⁶⁰ A Habsburg uralom alatt álló Magyarországon *Mária Terézia* a rend vagyonát lefoglalta és létrehozta az úgynevezett Tanulmányi Alapot, mely az oktatás finanszírozását volt hivatva ellátni. Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München (Aurora Könyvek), 1972, 338.

⁶¹ Bangert, 2002, 350–353.

⁶² A Társaság oroszországi működését részletesen taglalja Bangert, 2002, 359–368.

Felhasznált irodalom

- Almeida, Fortunato de:** *História da Igreja em Portugal*, Porto (Livraria Civilização), 1967.
- Anderle Ádám (szerk.):** *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana*. Congreso VIII de Asociación de Historiadores Latinoamericanistas de Europa, Szeged (Centro de Estudios Históricos de América Latina de la Universidad „József Attila” de Szeged), 1989.
- Armani, Alberto:** *Città di Dio e città del Sole. Lo „Stato” Gesuita dei Guarani (1609–1768)*, Róma (Edizioni Studium), 1977.
- Azevedo, J. Lúcio de:** *O Marquês de Pombal e a sua época*, Lisszabon (Clássica Editora), 1990².
- Bangert, William V., S. I.:** *A jezsuiták története*, Budapest (Osiris), 2002.
- Bangha Béla:** *A jezsuita-rend ellenségei*, Budapest (a Magyar Kultúra kiadása), 1928.
- Bangha Béla, S. I.:** *Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben*, Budapest (Pázmány Péter Irodalmi Társaság), 1937.
- Boglár Lajos:** *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America*, In: *Acta Ethnographica*, 1955, 313–357.
- Boglár Lajos:** *XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában*, In: *Ethnographia*, 1952 (XVIII. 3–4.), 449–461.
- Caeiro, José:** *Jesuítas do Brasil e da Índia na perseguição do Marquês de Pombal*, Bahia (Escola Tipografica Salesiana), 1936.
- Correia-Afonso, John:** *The Jesuits in India (1542–1773)*, Anand (Gujarat Sahitja Prakash), 1997.
- Eördögh István:** *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged (Gradus ad Parnassum), 1998.
- García-Villoslada, Ricardo:** *Manual de la historia de la Compañía de Jesús*, Madrid (Compañía Bibliografica Española), 1954.
- Grigulevics, I. R.:** *Kereszt és kard*, Budapest, (Kossuth Könyvkiadó), 1981.
- Hermann Egyed:** *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München (Aurora Könyvek), 1972.
- Isérn, Juan:** *Historia de la Compañía de Jesús*, Buenos Aires (Editorial „San Miguel”), 1938.
- Leite, Serafim:** *História da Companhia de Jesus no Brasil* (vol. 7.), Rio de Janeiro, (Instituto Nacional do Livro), 1949.
- Livermore, H. V.:** *A new history of Portugal*, Cambridge (University Press), 1966.

- Lynch, John: *Bourbon Spain (1700–1808)*, Oxford (Basil Blackwell Ltd.), 1989.
- Mitchell, David: *The Jesuits. A History*, London (Macdonald), 1980.
- Mörner, Magnus: *The political and economic activities of the Jesuits in the La Plata region*, Stockholm (Victor Pettersons Bokindustri Aktiebolag), 1953.
- Mörner, Magnus (szerk.): *The Expulsion of the Jesuits from Latin-America*, New York (Alfred A. Knopf), 1965.
- O'Neill, Charles – Domínguez, Joaquín (szerk.): *Diccionario Histórico*, Róma (Institutum Historicum), 2001.
- Pastells, R. P. Pablo: *Historia de la Compañía de Jesús en la Provincia del Paraguay* (vol. 8.), Madrid (Instituto Santo Toribio de Mogrovejo), 1949.
- Puskely Mária: *Kétezer év szerzetessége* (vol. 2), Budapest (Dinasztia Kiadó), 1998.
- RácZ Zoltán: *Jezsuiták tegnap és ma*, Budapest (Kossuth Könyvkiadó), 1974.
- Rákóczi István: *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)*, <http://www.zanex.hu/mucsom.htm>.
- Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (vol. 10), Brüsszel (Imprimerie Polleunis et Ceuterick), 1898–1909.
- Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában*, Budapest (Európa), 1982².
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története* (vol. 2.), Budapest (Ecclesia), 1985.
- Szittyai Dénes, S. I.: *Egy magyar hithirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból*, In: *Magyar Kultúra*, 1915 (III.), 417–427, 468–476, 518–522.
- Vianna, Helio: *História do Brasil* (vol 1.), São Paulo (Edições Melhoramentos), 1967.
- Wicki, Josef, S. I.: *Liste der Jesuiten-Indienfahrer (1541–1758)*, Münster Westfalen (Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung), 1967.
- Wittman Tibor: *En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII)*, In: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 1969 (6), 150–157.